

Tomasz J. Szyszlak

Stosunki państwa z Kościołami (zjednoczeniami religijnymi) we współczesnej Rosji

Wschodnioznawstwo 1, 139-167

2007

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Stosunki państwa z Kościołami (zjednoczeniami religijnymi) we współczesnej Rosji

1. Założenia metodologiczne

„Stosunki państwo – Kościół” bądź też „relacje państwo – Kościół” są terminami bardziej neutralnymi od pojęcia „polityki wyznaniowej”, która jest tożsama z położeniem nacisku na stronę polityczną i prawną tych kontaktów. „Polityka wyznaniowa” zawiera się w pojęciu „stosunki państwo – Kościół” i stanowi jeden z podstawowych determinantów tychże relacji. „Stosunki państwo – Kościół” są, poza tym, określeniem szerszym, wskazującym na równoprawność tych dwóch podmiotów życia publicznego.

Konstruując definicję „polityki wyznaniowej” należy zaznaczyć, że jest to jedna z polityk szczegółowych państwa, skierowana na mniej lub bardziej zinstytucjonalizowane przejawy życia religijnego. W demokratycznych państwach prawa polityka wyznaniowa sprzęgnięta jest przepisami prawnymi, które są tworzone przez organy władzy publicznej, ale jednocześnie ograniczają ich pole manewru w tej materii. Ustawodawstwo państw demokratycznych, z konstytucjami na czele, powinno gwarantować prawo do wolności religijnej, znane również w innych systemach prawnych jako prawo do wolności sumienia, wyznania, przekonań, myśli i słowa. Wolność ta, w zgodzie z normami międzynarodowymi, powinna przysługiwać każdemu, co wiąże się również z zasadą równości obywateli przed prawem, niezależnie od ich stosunku do religii i światopoglądu. Państwa niedemokratyczne bardzo często starają się całkowicie wyeliminować albo przynajmniej ograniczyć rolę religii, a także podporządkować Kościoły i związki wyznaniowe organom władzy i wykorzystać dla celów politycznych uczucia religijne obywateli. Polityka wyznaniowa powinna uwzględniać również tak obiektywne uwarunkowania, jak struktura wyznaniowa kraju, czyli ilość i wielkość istniejących na jego terytorium Kościołów, charakter wyznań (religie lokalne lub powszechne), istnienie religii państwowej, narodowej lub dominującej, historyczny układ relacji państwo – Kościół, a także stopień zlaicyzowania społeczeństwa. W krajach, w których istnieje duże zróżnicowanie terytorialne wyznań religijnych znaczną rolę w prowadzeniu polityki wyznaniowej odrywają miejscowe organy

władzy państwowej lub organy samorządu terytorialnego. Nie do uniknięcia jest też uwzględnianie w polityce wyznaniowej koncepcji partii i organizacji politycznych w zakresie relacji państwo – Kościół, a także orientacji politycznych samych związków wyznaniowych¹.

Tymczasem „stosunki państwo – Kościół” podkreślają autonomię tych obu podmiotów życia publicznego, nie tylko w płaszczyźnie moralnej, ale również prawnej. Ich wzajemna relacja nie ogranicza się wyłącznie ani do rozdziału kompetencji, ani też do odrębnych źródeł prawa. Współczesne państwo demokratyczne, jako pewna struktura prawna, charakteryzuje się niwelowaniem różnych koncepcji i tendencji, które – stojąc na gruncie niezbywalnych praw człowieka – przyjęły zasadę, że starcia polityczne dokonują się w ramach rozwiązań prawnych, natomiast władzę w państwie obejmują ci, którzy cieszą się największym poparciem społecznym. Prawo państwowe, podobnie jak prawo kościelne, powstaje w określonym porządku, a podstawowa różnica sprowadza się do tego, że państwo jest strukturą, która wypełnia się treścią (zawartą m.in. w takich określeniach, jak „państwo socjalne” lub „państwo kulturowe”), natomiast Kościół ma wprawdzie również strukturę prawną, ale tę strukturę wyznacza treść. W państwie forma wyznacza treść, a w Kościele treść wyznacza formę. W zasadniczym trzonie treść ta nie zależy od Kościoła, on jest nią związany i w myśl prawideł ewangelizacji szuka dla niej odpowiednich form. Państwo natomiast tworzy formy swego prawa i decyduje o jego treści².

W literaturze przedmiotu użycie terminów „stosunki państwo – Kościół” i „polityka wyznaniowa” nie ma charakteru wyłącznie lingwistycznego. Z zastosowanego terminu wyraźnie można odczytać ideologię państwa wobec problemu obecności religii w życiu publicznym, a także subiektywny stosunek autora do tej kwestii. W wydawanych po 1989 r. w Polsce publikacjach dominuje pojęcie „stosunki państwo – Kościół”, co jest konsekwencją przyjętych w naszym kraju uregulowań konstytucyjnych i konkordatowych. Terminu „polityka wyznaniowa” używa się w celu opisanego podejścia władzy do kwestii religii z perspektywy historycznej, szczególnie w okresie władzy komunistycznej. Można uznać, że pojęcie to zdyskredytowało się w minionej epoce i obecnie jest pomijane nie tylko w Polsce, ale również w innych krajach Europy Środkowej i Wschodniej.

Od pewnego czasu środowisko polskich religioznawców, skupionych wokół warszawskiego Polskiego Towarzystwa Religioznawczego i krakowskiego Instytutu Religioznawstwa Uniwersytetu Jagiellońskiego, lansuje termin „politologii religii”, jako neutralnego pojęcia na określenie subdyscypliny

¹ Por.: A. Czohara, *Stosunki państwo – Kościół. Belgia, Francja, Hiszpania, Włochy*, Warszawa 1994, s. 5; J. F. Godlewski, K. H. Jabłoński, *Prawo a religia*, Warszawa 1988, s. 7-8.

² R. Sobański, *Problem stosunku Kościół – państwo w teorii i praktyce*, „Prawo Kanoniczne” 1992, nr 3-4, s. 14-15.

naukowej z pogranicza nauki o religii, politologii i socjologii, która obejmuje swoim zainteresowaniem relacje pomiędzy poszczególnymi religiami oraz towarzyszącymi im strukturami organizacyjnymi a szeroko rozumianą sferą polityki. „Politologia religii” zajmuje się przede wszystkim stosunkami między państwami a funkcjonującymi w ich granicach Kościołami oraz ich centrami znajdującymi się często poza obszarami danego państwa³.

W niniejszym artykule będę starał się zarysować relacje między państwem i Kościołem z perspektywy neutralnej, nie przypisując pierwszeństwa jednej lub drugiej instytucji życia publicznego. Różnorodność i złożoność problematyki we współczesnej Rosji nie znalazła do tej pory szerszego opracowania, co nie pozwoliło nadać poniższemu tekstowi charakteru szerokiej analizy, a jedynie sygnalizujący wybrane zagadnienia. Wśród nich szczególne miejsce poświęciłem obecności w życiu publicznym kraju dwóch największych wyznań – prawosławia i islamu. Ich rola w dzisiejszej Rosji jest pochodną procesów odrodzenia religijnego na przełomie lat 80. i 90. XX w. i zapisów ustawowych, które nadają im – obok buddyzmu, judaizmu i innych wyznań chrześcijańskich – naczelne miejsce. Tekst artykułu kończy przedstawienie problemu religii w armii i systemie edukacji narodowej. Z artykułem koresponduje zamieszczone w końcowej części publikacji tłumaczenie rosyjskiej ustawy wyznaniowej „O wolności sumienia i o zjednoczeniach religijnych” z 19 IX 1997 r. z późniejszymi zmianami.

2. Odrodzenie religijne

Odrodzenie religijne w Rosji na przełomie lat 80. i 90. XX w. jest nierozwalnie związane ze zmianami polityczno-prawnymi i społeczno-kulturalnymi, które znane są pod wspólną nazwą „pierestrojki”. Za punkt przełomowy tego procesu przyjęło się uważać spotkanie sekretarza generalnego KC KPZR M. Gorbaczowa z członkami Świętego Synodu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego (RKP), do którego doszło 30 IV 1988 r. Impulsem do tego wydarzenia były przygotowania do obchodów uroczystości milenium Chrztu Rusi. Podczas spotkania Gorbaczow nie tylko przyznał równe prawa wiążącym, ale i zaprosił RKP do współpracy z państwem w dziedzinie ochrony moralności. Po spotkaniu rozpoczął się długi i trudny proces oddawania odebranych wcześniej Kościołom przez państwo świątyń, a samo duchowieństwo stało się pozytywnym obiektem uwagi środków masowego przekazu. W 1989 r. patriarcha Pimen i dwóch metropolitów z regionów Rosji zostało wybranych na posłów do Rady Najwyższej ZSRR, a rok później w demokratycznych wyborach do Rady Najwyższej RFSRR mandat zdobyło pięciu duchownych,

³ K. Banek, *Główne problemy politologii religii*, „Nomos” 2001, nr 34/36; A. Paszko, *Politologia religii*, „Przegląd Religioznawczy” 1998, nr 3-4, s. 108.

w tym czterech prawosławnych i jeden buddyjski lama (E. Cybikzapow), a także szereg osób wierzących. Wszyscy oni weszli w skład kierownictwa Komitetu Rady Najwyższej RFSRR ds. Wolności Religijnej, a jego przewodniczącym został ks. W. Połosin z RKP. Komitet opracował projekt Ustawy RFSRR „O wolności wyznań”, który został przyjęty przez rosyjski parlament 25 X 1990 r. w charakterze aktu republikańskiego. Na wniosek Komitetu 27 XII 1990 r. Rada Najwyższa RFSRR ogłosiła prawosławne święto Bożego Narodzenia (7 I) dniem wolnym od pracy.

Wraz z wprowadzeniem na wiosnę 1991 r. nowego porządku rejestracji organizacji religijnych przez organy Ministerstwa Sprawiedliwości RFSRR ich liczba zaczęła szybko wzrastać. Pod pojęciem „organizacji religijnej” w rosyjskiej nomenklaturze prawniczej rozumie się dobrowolne zrzeszenie obywateli zarejestrowane w charakterze osoby prawnej, w tym parafie, diecezje, metropolie, szkoły wyznaniowe, klasztory i inne. Liczba organizacji prawosławnych wzrosła z 3450 w 1990 r. do 7195 w 1996 r., muzułmańskich odpowiednio z 870 do 2494, buddyjskich – z 12 do 124, krisznaistycznych – z 9 do 112, żydowskich – z 31 do 80. Łączna liczba zarejestrowanych organizacji protestanckich różnych nurtów osiągnęła wielkość blisko 2 tys. Ponadto pojawiły się parafie Rosyjskiego Wolnego Kościoła Prawosławnego (w 1996 r. – 98). Odrodziło się szereg „pogańskich” zjednoczeń religijnych (związków wyznaniowych)⁴: staroruskich – 7, szamańskich – 2. Pojawiły się nieistniejące wcześniej w Rosji wyznania: hinduizm (w 1996 r. 3 zarejestrowane organizacje religijne), tantryzm (3), taoizm (9), bahaizm (20). Zgodnie z danymi z 1 I 1996 r. w Rosji zarejestrowanych było 13073 organizacji religijnych, reprezentujących 54 wyznania religijne, a przy uwzględnieniu tych niezarejestrowanych liczba ta wzrasta do 15 tys.⁵

Pod rządami nowej Ustawy „O wolności sumienia i o zjednoczeniach religijnych” z 19 IX 1997 r., zgodnie z informacjami resortu sprawiedliwości z 1 I 2004 r., struktura wyznaniowa kraju przedstawiała się następująco: łącznie zarejestrowanych było 21674 organizacji religijnych, tj. zanotowano wzrost w porównaniu z 1996 r. o 165,8%. Ponad 53,2% (11525) wszystkich organizacji religijnych zarejestrował RKP, natomiast inne Kościoły prawosławne i wywodzące się z prawosławia (staroobrzędowe) miały odpowiednio 0,6% (137) i 1,3% (284) wszystkich organizacji religijnych. Duże znaczenie odgrywają również organizacje muzułmańskie, których w 2004 r. było zarejestrowanych 3537 (16,3%), a także wspólnoty zielonoświątkowców – 1467

⁴ W radzieckim i rosyjskim systemie prawnym unikało się i nadal się unika terminu „Kościół”, zastępując go terminem „zjednoczenie religijne” w dosłownym tłumaczeniu, któremu to w języku polskim odpowiada pojęcie „związku wyznaniowego”.

⁵ V. S. Polosin, *Vodroźdenie religii v Rossii*, [w:] *Slovar' religii narodov sovremennoj Rossii*, pod red. M. P. Mcedlova, Moskwa 2002, s. 64-65.

(6,8%), baptystów – 379 (4,5%), chrześcijan ewangelicznych – 698, adwenty-
stów – 646, russełanistów (Świadków Jehowy) – 386 i katolików – 253⁶.

Co do religijności społeczeństwa rosyjskiego to po dwukrotnym wzroście na przełomie lat 80. i 90. ubiegłego stulecia jej poziom ustabilizował się. Kiedy rozpoczął się proces rehabilitacji religii, odsetek wierzących w Boga wzrósł z kilku procent, jaką to wartość notowało większość badań statystycznych od końca lat 70. XX w., do blisko 30%. Podobnie jak w całym kraju, przedstawiała się sytuacja w wielkich metropoliach. Jeszcze w 1988 r. do wiary w Boga w Moskwie przyznawało się 10% mieszkańców miasta, a już dwa lata później było ich 27%⁷. W latach 90. XX w. i na początku obecnej dekady na pytanie o wiarę w Boga twierdząco odpowiadało średnio ok. 50% respondentów, z czego 75% uważało się za „prawosławnych”, to wśród tych „prawosławnych” w zmartwychwstanie Chrystusa wierzyło tylko 38%, w przyszłe życie – 28%, a do regularnego uczestnictwa w nabożeństwach przyznawało się od 2 do 3%. Według innych badań liczba „prawosławnych” sięgała na początku obecnej dekady wartości 82%, przy czym w regularnym życiu religijnym uczestniczyło nie więcej niż 6-7% ogółu społeczeństwa⁸.

Na mapie wyznaniowej Rosji da się wyznaczyć regiony o wysokim poziomie religijności, choćby w Czeczenii, Dagestanie i Inguszetii, gdzie deklarowana religijność waha się od 75% do 95%⁹, natomiast na przeciwległym biegunie są wielkie metropolie i okręgi przemysłowe. W 1999 r. w Moskwie, w aktywnym życiu religijnym (przynajmniej raz w tygodniu udział w nabożeństwach) uczestniczyło mniej niż 2% mieszkańców miasta¹⁰. W RKP nie prowadzi się statystyk stałych wyznawców, ale realna liczba wiernych w jednej parafii waha się od 10-20 do 2 tys. i więcej. U protestantów za stałych wiernych można uznać w skali kraju ok. 1 mln Rosjan, a oprócz tego prowadzą oni łącznie ponad 300 misji, które specjalizują się w propagowaniu swojej wiary. Największe sukcesy odnotowują wśród młodzieży i osób niezamożnych, głównie ze względu na swoją działalność socjalną i humanitarną. Organizacje protestanckie adaptują się do funkcjonowania wśród osób wychowanych w tradycji starosłowiańsko-bizantyjskiej i już dzisiaj np. baptyści ozdabiają na święta swoje świątynie, co, według prognoz religioznawców, może się przełożyć na dalszy wzrost znaczenia protestantyzmu w Rosji. Liczbę „potencjalnych” (ze względów etnicznych) muzułmanów ocenia się na 12-20 mln, ale rzeczywistość wśród nich za wierzących można uznać kilka-kilkanaście procent. Jednak jak

⁶ <http://www.intrefax-religion.ru> (15 I 2007 r.).

⁷ G. M. Kuta, „Symfonia” dwu władz? *Prawosławie w postkomunistycznej Rosji w latach 1991-1997*, „Nowe Sprawy Polityczne” 2002, nr 22.

⁸ S. Filatov, *Religija v postsovetskoj Rossii*, [w:] *Religija i obscestvo. Očerki religioznoj żyznii sovremennoj Rossii*, pod red. S. Filatova, Moskwa 2002, s. 472-473.

⁹ W. Górecki, *Islam na Kaukazie*, [w:] *Islam na obszarze postradzieckim*. „Prace Ośrodka Studiów Wschodnich” nr 7, Warszawa 2003, s. 39.

¹⁰ S. Filatov, *op. cit.*, s. 473.

Tabela 1. Zarejestrowane Kościoły (zjednoczenia religijne) i ich organizacje religijne w Federacji Rosyjskiej według danych Ministerstwa Sprawiedliwości Federacji Rosyjskiej z dnia 1 I 2004 r.

L.p.	Nazwa Kościoła (zjednoczenia religijnego) lub wyznania	Organizacje religijne					
		Ogółem	Centralne	Terenowe	Szkoły wyznaniowe	Klasztory	Inne
1	Rosyjski Kościół Prawosławny	11525	82	10767	49	354	273
2	Rosyjski Autonomiczny Kościół Prawosławny	41	1	36	-	4	-
3	Rosyjski Zagraniczny Kościół Prawosławny	45	3	41	-	1	-
4	Prawdziwy Kościół Prawosławny	24	4	19	-	-	1
5	Rosyjski Wolny Kościół Prawosławny	16	2	14	-	-	-
6	Ukraiński Kościół Prawosławny Patriarchatu Kijowskiego	11	2	8	1	-	-
7	Staroobrzędowy	284	13	27	1	2	1
8	W tym: Rosyjski Staroobrzędowy Kościół Prawosławny	152	5	146	-	1	-
9	Kościół Staroprawosławny	79	3	74	1	1	-
10	Kościół Pomorski	45	2	42	-	-	1
11	Inne	11	8	3	5	-	-
12	Kościół Rzymskokatolicki	248	4	235	4	-	5
13	Kościół Grekokatolicki	5	-	5	-	-	-
14	Ormiański Kościół Apostolski	60	3	57	-	-	-
15	Islam	3537	59	3397	68	-	13
16	Buddyzm	192	10	180	2	-	-
17	Judaizm	267	7	256	2	-	2
18	W tym: Ortodoksyjny	198	6	190	1	-	1
19	Reformowany	69	1	66	1	-	1
20	Ewangeliczni Chrześcijanie – Baptyści	979	53	922	3	-	1
21	Ewangeliczni Chrześcijanie	698	36	649	5	-	8
22	Ewangeliczni Chrześcijanie w duchu apostołskim	26	1	25	-	-	-
23	Chrześcijanie Wiary Ewangelicznej – Zielono-świątkowcy	1467	55	1398	6	-	8
24	Kościół nurtu charyzmatycznego	24	2	22	-	-	-
25	Kościół Pełnej Ewangelii	38	1	37	-	-	-
26	Chrześcijanie Ewangeliczni – Trezwiennicy	1	-	1	-	-	-
27	Chrześcijanie Ewangeliczni – Trezwiennicy (Czurkowcy)	5	-	5	-	-	-
28	Adwentyści Dnia Siódmego	646	24	620	1	-	1
29	Luteranie	219	12	202	4	-	1

30	W tym:	Kościół Ewangelicko-Luterański	130	8	119	2	-	1
31		Jedyny Ewangelicko-Luterański Kościół Rosji	9	1	8	-	-	-
32		Kościół Ingrii	70	1	68	1	-	-
33		Inne Kościoły ewangelicko-luterańskie	10	2	7	1	-	-
34	Kościół Nowoapostolski		81	11	70	-	-	-
35	Kościół Metodystyczny		105	3	98	3	-	1
36	Kościół Reformowany		5	1	4	-	-	-
37	Kościół Prezbiteriański		176	9	161	6	-	-
38	Kościół Anglikański		1	-	1	-	-	-
39	Świadkowie Jehowy		386	1	385	-	-	-
40	Mennonici		9	1	8	-	-	-
41	Armia Zbawienia		32	1	31	-	-	-
42	Kościół Jezusa Chrystusa Świętych Dni Ostat- nich (Mormoni)		50	1	49	-	-	-
43	Stowarzyszenie „Kościół Zjednoczenia” (Kościół Moona)		9	1	8	-	-	-
44	Kościół Matki Boskiej „Państwowej”		27	1	26	-	-	-
45	Mołokanie		28	2	26	-	-	-
46	Duchoborcy		1	1	-	-	-	-
47	Kościół Ostatniego Testamentu		11	1	10	-	-	-
48	Kościół Chrystusa		26	1	25	-	-	-
49	Judeochrześcijaństwo		(2)	-	(2)	-	-	-
50	Inne Kościoły chrześcijańskie i wywodzące się z chrześcijaństwa		24	7	17	-	-	-
51	Kościół Scjentologiczny		2	-	2	-	-	-
52	Hinduizm		1	-	1	-	-	-
53	Świadomość Kriszny (Wisnuizm)		80	2	78	-	-	-
54	Wiara Baha’i		20	1	19	-	-	-
55	Tantryzm		2	1	1	-	-	-
56	Taoizm		6	2	4	-	-	-
57	Kościół Asyryjski		2	-	2	-	-	-
58	Sikhizm		1	-	1	-	-	-
59	Koptyzm		(1)	-	(1)	-	-	-
60	Szamanizm		14	1	12	1	-	-
61	Karaimizm		1	1	-	-	-	-
62	Zoroastryzm		1	-	1	-	-	-
63	Duchowa Jedność (Tołstowcy)		1	1	-	-	-	-
64	Żywa Etyka		1	-	1	-	-	-
65	Wyznania pogańskie i neopogańskie		11	1	9	1	-	-
66	Inne wyznania		216	4	212	-	-	-
67	Przedstawicielstwa zagranicznych organizacji religijnych		10	-	-	-	-	-
Ogółem			21674	428	20403	157	361	315

Źródło: www.minjust.ru (15 I 2007 r.). Dane w nawiasach pochodzą z 2003 r.

pokazały wydarzenia w Czeczenii w środowisku muzułmańskim przejście z wiary pasywnej do aktywnej może być bardzo szybkie.

W dniu 10 VII 1991 r. odbyła się uroczystość zaprzysiężenia na urząd prezydenta RFSRR B. Jelcyna, do udziału w której zostali zaproszeni przywódcy największych Kościołów. Podczas inauguracji prezydentury w imieniu przedstawicieli zjednoczeń religijnych życzenia pomyślności i błogosławieństwo złożył patriarcha Aleksy II. Od tego momentu obyczajem stało się zapraszanie duchownych do udziału w szeregu różnych ceremonii, w tym poświęcanie budynków rządowych i administracji obwodowych, rakiet i okrętów wojskowych itp. W koszarach wielu formacji wojskowych urządzono tzw. „pokoje prawosławne”, które pełnią funkcję kaplic. Jednak poparcie dla organizacji politycznych, które wyraźnie akcentują swoją religijność w wyborach parlamentarnych i prezydenckich jest znikome. W wyborach w 1995 r. Związek Chrześcijańsko-Demokratyczny otrzymał 0,28% głosów, a muzułmański ruch „Nur” – 0,57%. Pomimo odwołania do „prawosławia”, ze znikomym poparciem i pięcioma mandatami zdobytymi w okręgach wyborczych do parlamentu zdołał wejść Kongres Ruskich Wspólnot¹¹.

3. Podstawy prawne stosunków państwa z Kościołami (zjednoczeniami religijnymi)

3. 1. Konstytucja FR z 1993 r.

Pod względem interesującej nas problematyki Konstytucja wyraźnie zagwarantowała każdemu wolność sumienia i wyznawania swoich przekonań religijnych i światopoglądowych, zgodnie z zasadami wpływającymi z norm międzynarodowych, czyli w charakterze podstawowego prawa człowieka. Nowa ustawa zasadnicza zapewniła również wszystkim obywatelom prawa polityczne na zasadzie równości jako prawa człowieka, które przysługują niezależnie od stosunku do religii i przekonań (art. 19.2). W konsekwencji uchylono ostatecznie wpisaną do konstytucji stalinowskiej nierówność między wierzącymi i niewierzącymi, jaką stwarzała komunistyczna gwarancja wolności kultu dla wierzących, a wolności propagandy tylko dla ateistów.

W dziedzinie stosunków prawnoinstytucjonalnych państwa z Kościołami (zjednoczeniami religijnymi) istotne znaczenie ma art. 14 rosyjskiej ustawy zasadniczej, zgodnie z którym Rosja jest państwem świeckim, a funkcjonujące w kraju wyznania są oddzielone od państwa i zrównane wobec prawa¹².

¹¹ A. Czajowski, *Partie polityczne i wybory*, [w:] *Europa Wschodnia. Dekada transformacji. Rosja*, pod red. B. J. Albina i W. Baluka, Wrocław 2003, s. 92.

¹² J. Krukowski, *Stosunek państwa do Kościoła w Rosji w świetle ustawy z 19 września 1997 r. „O wolności sumienia i o związkach wyznaniowych”*, [w:] *Historia et ius. Księga Pamiątkowa*

3. 2. Ustawa RFSRR o wolności wyznań z 1990 r.

Ustawę „O wolności wyznań” z 25 X 1990 r. należy uznać za pierwszy akt normatywny w historii Rosji, który wprowadził w życie zasadę wolności sumienia i wyznania, a także oparł stosunki państwa z Kościołami na zasadach demokratycznych. Co prawda w minionym stuleciu kilkakrotnie próbowano wprowadzić wolność religijną w życie, jak w 1906 r., czy później w 1917 r. (dekret „O wolności wyznań”), ale albo ograniczały one prawa nieprawosławnych, albo nie wprowadzały rozdziału Kościoła od państwa. W 1918 r. Rada Komisarzy Ludowych (Sownarkom) RFSRR nie tylko zdecydowała się na rozdział Kościoła od państwa, ale i pozbawiła organizacje religijne osobowości prawnej, co łączy się jednoznacznie z naruszeniem praw osób wierzących. W dniu 8 IV 1929 r. przyjęto Postanowienie Ogólnorosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego i Sownarkomu „O zjednoczeniach religijnych”, która z niewielkimi zmianami przetrwała w mocy do 1990 r. Postanowienie to reglamentowało status prawny organizacji religijnych (były one pozbawione osobowości prawnej), ograniczało prawa wierzących do odprawiania kultu¹³.

W 1990 r. uchwalono dwie ustawy, które uregulowały problematykę wyznaniową, na poziomie zarówno związkowym, jak i republikańskim. Ogólnozwiązkową Ustawę „O wolności sumienia i organizacjach religijnych” przyjęła Rada Najwyższa ZSRR 1 X 1990 r., a 25 X 1990 r. Rada Najwyższa RFSRR przyjęła Ustawę „O wolności wyznań”. Ten ostatni akt prawny przyjęto w wersji zredagowanej przez J. Rozenbauma i W. Połosina. Chociaż z treści dokumentu w toku jego przygotowywania znikło pojęcie „wolności sumienia”, to właśnie rosyjska ustawa z 25 X 1990 r. po raz pierwszy w historii, w art. 3 dała jej klasyczną definicję: „Gwarantowana przez Konstytucję RFSRR wolność wyznań obejmuje prawo każdego obywatela do wolnego wyboru, posiadania i rozpowszechniania przekonań religijnych i ateistycznych, wyznawania dowolnej religii lub nie wyznawania żadnej, i do postępowania w zgodzie z własnymi przekonaniami, pod warunkiem przestrzegania ustaw państwowych”. Prawo zezwoliło nie tylko na „działanie w zgodzie ze swoimi przekonaniami”, ale i ich „rozprzestrzenianie”, co pozwoliło wierzącym na wyrażanie swoich przekonań w życiu na tyle swobodnie i w takim stopniu, w jakim nie narusza to praw ludzi o innych przekonaniach. Ten przepis rosyjskiego prawodawstwa jest w pełni zgodny z międzynarodowy-

ku czci Księdza Profesora Henryka Karbownika, pod red. A. Dębińskiego i G. Górskiego, Lublin 1998, s. 516-517.

¹³ J. Matwiejuk, *Kształtowanie normatywnego systemu stosunków państwa do organizacji religijnych w Związku Radzieckim*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2004, t. 7, s. 97-111.

mi uregulowaniami w zakresie praw człowieka w ogóle, a praw wierzących w szczególności¹⁴.

W art. 8 ustawy znalazł się zapis o rozdziale Kościoła od państwa i niedopuszczalności wykorzystywania uczuć religijnych w polityce, a art. 9 zawierał klauzulę o świeckim charakterze oświaty w Rosji. Ten pierwszy artykuł ustanowił również prawo organizacji religijnych do uczestniczenia w życiu społecznym, czego wcześniej nie było. Ustawa „O wolności wyznań” z 25 X 1990 r. po raz pierwszy od 1918 r. umożliwiła organizacjom religijnym staranie się o uzyskanie statusu osoby prawnej, a także przyznawała prawo zaskarżania do sądu decyzji o odmowie rejestracji statutu¹⁵.

Tymczasem art. 26 omawiał prawa majątkowe organizacji religijnych, w tym prawo do majątku „przekazanego przez państwo”, co otworzyło możliwość prawną do przywrócenia Kościołom części odebranych im w okresie komunizmu nieruchomości i ruchomości. Nowy akt prawny ustanowił również prawo organizacji religijnych do zakładania własnych przedsiębiorstw, zakładów oświatowych, wydawnictw, środków masowej informacji, a także prawo wolnych kontaktów międzynarodowych bez pośrednictwa państwa¹⁶.

Swoistą innowacją był art. 22 rosyjskiej ustawy, w którym znalazły się normy dotyczące praw żołnierzy, a także chorych i więźniów. W tym artykule mówiło się o tym, że państwo jest zobowiązane do zabezpieczenia „realizacji prawa obywateli do wolności wyznań, w tym również do oddania do ich dyspozycji wyodrębnionych pomieszczeń dla przeprowadzenia obrzędów i ceremonii”, a także wsparcia dla duchownych w ich pracy duszpasterskiej.

Należy wspomnieć również o wadach rosyjskiej ustawy z 25 X 1990 r., szczególnie w art. 8, który zakazywał władzy wykonawczej tworzenia organów państwowych w zakresie religii, co miało stanowić symbol nieskrępowanej wolności działania organizacji religijnych. Po przyjęciu Konstytucji FR w 1993 r. ten przepis przyczynił się do faktycznego upadku systemu ekspertyzy religioznawczej i nieobecności jakiegokolwiek formy kontroli państwowej w tej sferze, a to przyczyniło się do chaosu i niekompetencji w zakresie stosunków państwa z Kościołami. W rzeczywistości nie istniał żaden organ centralny zajmujący się kontrolą nad Kościołami (zjednoczeniami religijnymi), natomiast w terenie na bazie filii radzieckiej Rady ds. Religii powstały stanowiska doradców gubernatorów ds. współpracy z organizacjami religijnymi. W tym kontekście warto wspomnieć o przesadnie uproszczonym systemie rejestracji państwowej, co umożliwiło wielu organizacjom podającym się za

¹⁴ J. Byś, *Normalizacja sytuacji prawnej związków wyznaniowych w Federacji Rosyjskiej w oparciu o Ustawę RRFSR „O wolności wyznań” z 25 października 1990 roku*, „Prawo Kanoniczne” 2004, nr 1-2, s. 249.

¹⁵ Ibidem, s. 254-255.

¹⁶ V. S. Polosin, *Zakon RSFSR „O svobode veroispovedanij” (1990)*, [w:] *Slovar’ religii narodov sovremennoj Rossii*, op. cit., s. 103-104.

religijne uzyskanie osobowości prawnej i przyznanie im szeregu ulg, w tym również ulg podatkowych¹⁷.

W zgodzie z Ustawą RFSRR „O wolności wyznań” rola państwa ograniczała się jedynie do przyjęcia do wiadomości faktu istnienia danego zjednoczenia religijnego (Kościoła lub związku wyznaniowego) w formie i strukturze dowolnie wyznaczonej przez samych wyznawców. Zarówno 10 osób, jak i 10 mln osób, miało prawo do stworzenia zjednoczenia religijnego o równych prawach, a przy tym do jej dowolnego podziału na mniejsze jednostki, a także do połączenia już istniejących w jedno zjednoczenie z jednym statutem i osobowością prawną. To elastyczne podejście zadowalało żądania tak RKP, jak i wyznań protestanckich. RKP zarejestrował swój statut jako jednego centralnego zjednoczenia religijnego 27 III 1991 r.¹⁸.

Ustawa RFSRR „O wolności wyznań” położyła kres zgodnemu z prawem naruszaniu praw wierzących, zwróciła wierzącym ich przyrodzone prawa człowieka i obywatela, dała im prawne i praktyczne gwarancje nieingerowania państwa w wewnętrzne sprawy, zezwoliła wierzącym na kształtowanie swojego życia w taki sposób, jaki oni sami chcą, według własnych przekonań. Wraz z przyjęciem tej ustawy zakończyła się epoka prześladowań i naruszeń praw wierzących, a rozpoczął się okres poszukiwań optymalnych modeli stosunków państwa z Kościołami.

3. 3. Ustawa FR o wolności sumienia i o zjednoczeniach religijnych z 1997 r.

Przepisy nowej Konstytucji umożliwiły automatyczną rejestrację Kościołów (zjednoczeń religijnych) i prawie natychmiast przez Rosję przetoczyła się fala głośnych skandali wokół działalności tzw. „sekt destrukcyjnych”. W odpowiedzi na te wydarzenia w 1994 r., w Tule został przyjęty pierwszy lokalny akt prawny ograniczający wolność mniejszości religijnych¹⁹. Na poziomie federalnym Duma Państwowa wraz z rosyjskim rządem przystąpiły do opracowania w istocie całkiem nowego aktu prawnego. Na czele wspólnej grupy roboczej stanęli poseł do Dumy Państwowej z ramienia Komunistycznej Partii Federacji Rosyjskiej i jednocześnie przewodniczący parlamentarnego komitetu ds. zjednoczeń społecznych i organizacji religijnych W. Zorkalcew, a ze strony rządowej wicepremier A. Sebiencow. W grupie roboczej znaleźli się również przedstawiciele dziewięciu największych zjednoczeń religijnych. Prace skoncentrowały się wokół dwóch tendencji. Z jednej strony znalazło się dążenie do zagwarantowania RKP uprzywilejowanej pozycji w stosunku do innych Kościołów. Natomiast z drugiej strony ulokowała się

¹⁷ L. Juzzell, *Problema svobody religii v sovremennoj Rossii*, [w:] *Religija i obscestvo. Očerki religioznoj żyzni sovremennoj Rossii*, op. cit., s. 24.

¹⁸ J. Byś, op. cit., s. 261-264.

¹⁹ L. Juzzell, op. cit., s. 25.

tendencja do ochrony społeczeństwa rosyjskiego przed zagrożeniami, jakie wynikały z gwałtownego rozwoju w nowych warunkach wyznań obcych kulturze rosyjskiej. Do tej grupy usiłowano zaliczyć również Kościół Rzymskokatolicki. Mimo że katolicyzm został zakorzeniony na terenie Rosji kilka wieków przed rewolucją bolszewicką, to hierarchowie RKP wysuwali pod kierunkiem Stolicy Apostolskiej zarzut „uprawiania prozelityzmu na terenach kanonicznie prawosławnych”²⁰.

Przyjęty przez rosyjski rząd projekt ustawy w lipcu 1995 r. został złożony w niższej izbie parlamentu, jednak wobec przygotowań do nowych wyborów nie był on rozpatrywany. Po rozpoczęciu działalności Dumy Państwowej nowej kadencji w styczniu 1996 r., w której większość mandatów otrzymały partie lewicowe (komuniści i socjaliści) oraz siły narodowo-patriotyczne, zmianie uległa koncepcja projektu nowej ustawy o wolności sumienia. Do tekstu wprowadzono propozycje norm ograniczających działalność zagranicznych misjonarzy głoszących idee obce rosyjskiej tradycji oraz sekt totalitarnych, również tych rodzimych. Komisja pracująca nad ustawą jej ostateczną wersję przyjęła 16 VII 1996 r.

Do projektu zostało wniesionych ponad czterysta poprawek, zarówno ze strony posłów Dumy Państwowej, jak i członków Rady Federacji, a także zgromadzeń prawodawczych podmiotów Federacji Rosyjskiej. Większość z tych propozycji wykluczało się wzajemnie, a niektóre jawnie sprzeciwiały się konstytucji federalnej, jak np. pomysł włączenia do ustawy pojęcia „religii tradycyjnych”, pod którym należałoby rozumieć prawosławie, islam, buddyzm i judaizm, natomiast w stosunku do innych wyznań, które chciałyby uzyskać podmiotowość prawną, wprowadzenie minimalnego cenzusu 10 tys. członków. Istotne naciski na posłów w sprawie projektu ustawy wywierał RKP. Na tym etapie prac postanowiono poprzedzić tekst zasadniczy preambułą, w której podkreślono szacunek dla czterech tradycyjnych religii, bez ograniczeń działalności pozostałych²¹.

Duma Państwowa przyjęła Ustawę „O wolności sumienia i o zjednoczeniach religijnych” na posiedzeniu 23 VI 1997 r., a 4 VII 1997 r. zatwierdziła ją Rada Federacji. Ustawa natychmiast spotkała się z negatywnymi reakcjami państw zachodnich i Watykanu, a szereg organizacji i autorytetów międzynarodowych zwróciło się z apelem do Jelcyna, aby nie podpisywał ustawy w formie przyjętej przez parlament. W rosyjskiej prasie zostały opublikowane listy, w tym m.in. od prezydenta USA B. Clintona i papieża Jana Pawła II, a Kongres USA postanowił zablokować wszelką pomoc humanitarną w przypadku wejścia ustawy w życie. Przeciw niej wystąpili również przedstawiciele wyznań protestanckich i innych mniejszości religijnych w Rosji.

²⁰ Ibidem, s. 517.

²¹ V. S. Polosin, *Zakon o svobode sovesti i o religioznych ob"edinenijach (1997)*, [w:] *Slovar' religij narodov sovremennoj Rossii, op. cit.*, s. 100-101.

W lipcu 1997 r. w odpowiedzi na tę falę protestów 49 biskupów RKP z patriarchą Aleksym II na czele skierowało do prezydenta Jelcyna pismo ze stanowczym żądaniem wprowadzenia ustawy w życie. Ustawa spotkała się również z bardzo życzliwym poparciem ze strony muzułmanów, Żydów i buddystów. Jelcyn zakomunikował publicznie 22 VII 1997 r., że postanowił złożyć sprzeciw wobec ustawy z powodu jej niezgodności z konstytucją. W wydanym w związku z prezydenckim wetem oświadczeniu patriarcha wraz ze Świętym Synodem wyraził szczere ubolewanie, a także pogląd, że prezydenta dezinformowały media. Aleksy II w oświadczeniu ostrzegł również Jelcyna, że jego stanowisko może „wywołać napięcia między władzą a narodem”. W tym samym czasie publicznie Jelcynowi za zgłoszone weto podziękował papież²².

W sierpniu 1997 r. prezydent Jelcyn powierzył dopracowanie tekstu ustawy swojej administracji przy współudziale przedstawicieli wszystkich konfesji. Podczas tych wspólnych spotkań RKP domagał się przyjęcia sformułowań sprzecznych z konstytucją federalną i z zasadą, że prawo nie działa wstecz. Chodzi o zapis ostatecznie wprowadzony w art. 27.3 o ponownej rejestracji organizacji religijnych zarejestrowanych w oparciu o ustawę z 1990 r., które działają w Rosji krócej niż 15 lat. Prace zakończono na początku września 1997 r. i biorący w nich udział przedstawiciele piętnastu konfesji, z wyjątkiem dwóch Kościołów staroobrzędowych, zwrócili się do Jelcyna z prośbą o wniesienie wypracowanych przez nich poprawek do parlamentu w charakterze poprawek prezydenckich, natomiast Dumę Państwową poprosili o ich przyjęcie. Według opinii staroobrzędowego metropolity Alimpija nowa ustawa miała przyczynić się do kontynuacji wielowiekowych prześladowań starowierców²³. Prezydent Jelcyn 3 IX 1997 r. skierował do Dumy list z poprawkami. Kilka dni później bowiem 11 IX 1997 r. katolicy i przedstawiciele trzech głównych Kościołów protestanckich ogłosili, że sprzeciwiają się przyjęciu ustawy w takim kształcie²⁴.

Po zaaprobowaniu przez posłów niektórych propozycji prezydenckich 19 IX 1997 r. Duma Państwowa 358 głosami „za”, przy 6 „przeciw” i 4 wstrzymujących się, przyjęła ostatecznie Ustawę „O wolności sumienia i o zjednoczeniach religijnych”. Ustawa została 23 IX 1997 r. jednogłośnie zaakceptowana przez Radę Federacji, następnie 26 IX 1997 r. podpisana przez prezydenta, a weszła w życie w dniu jej opublikowania, tj. 1 X 1997 r.²⁵.

Nowa ustawa wprowadza podział na dwie grupy Kościołów: tradycyjne, które działają w Rosji od ponad 15 lat, i nietradycyjne ze stażem krótszym niż 15 lat do dnia wejścia ustawy w życie. Tylko te pierwsze mogą zareje-

²² Ibidem, s. 101-102.

²³ L. Juzzell, *op. cit.*, s. 27.

²⁴ V. S. Polosin, *Zakon o svobode sovesti i o religioznych ob'edinenijach (1997)*, *op. cit.*, s. 102.

²⁵ *Ustawa o wolności sumienia i stowarzyszeniach religijnych*, „Kronika Sejmowa” 1997, nr 1 (130).

strować organizacje religijne i w pełni korzystać z uprawnień zagwarantowanych przez ustawę. Pozostałe mogą stworzyć grupę religijną bez osobowości prawnej i po 15 latach takiej działalności mogą zostać zarejestrowane. Organizacje religijne zarejestrowane w oparciu o regulacje z 1990 r. mogą dalej korzystać z uprawnień osoby prawnej pod warunkiem corocznego odnawiania rejestracji, aż do czasu upłynięcia piętnastoletniego okresu. Mogą one również ominąć ten przepis wstępując do tradycyjnej centralnej organizacji religijnej. Tylko organizacje religijne mogą tworzyć własne szkoły, prowadzić działalność religijną w szpitalach, domach pomocy społecznej oraz więzieniach i aresztach, a także wydawać i rozpowszechniać literaturę religijną, czy też zakładać inne media masowe. Ustawa ogranicza również indywidualną wolność sumienia osób należących do nietradycyjnych grup religijnych, ponieważ nie mogą oni korzystać z prawa do zastępczej służby wojskowej²⁶.

W ustawie z 1997 r. zdetalizowano zapis o świeckim charakterze państwa, która w praktyce osób zajmujących najwyższe stanowiska w państwie i w regionach nie jest przestrzegana. Rozszerzono uprawnienia dla organizacji religijnych, wprowadzono zwolnienia duchowieństwa od ćwiczeń wojskowych, natomiast przedstawicielstwa zagranicznych organizacji religijnych zostały pozbawione prawa prowadzenia na terenie Rosji działalności religijnej²⁷.

4. Organy władzy państwowej, w których kompetencjach znajduje się współpraca z organizacjami religijnymi

4.1. Rada Współpracy z Organizacjami Religijnymi przy Prezydencie Federacji Rosyjskiej

Powstała z inicjatywy szeregu zjednoczeń religijnych na podstawie zarządzenia prezydenta B. Jelcyna z 24 IV 1995 r. jako organ konsultacyjny administracji głowy państwa i przedstawicieli Kościołów. Do podstawowych zadań Rady należy zabezpieczenie współpracy prezydenta i jego administracji z organizacjami religijnymi, a także udział w opracowaniu koncepcji stosunków wzajemnych między dwoma zainteresowanymi stronami. Rada prezentuje wyniki swoich prac prezydentowi w postaci materiałów analitycznych, referatów i rekomendacji w kwestiach związanych ze stosunkami państwa z organizacjami religijnymi, informuje prezydenta o stanowisku Kościołów wobec zewnętrznej i wewnętrznej polityki państwa. Poza tym, do kompetencji Rady należy również dyskusja nad projektami aktów prawnych, wspieranie proce-

²⁶ *Federal'nyj Zakon „O svobode sovesti i o religioznych ob”edinenijach”*, [w:] A. O. Protopopov, *Religija i zakon. Pravovye osnovy svobody sovesti i dejatel’nosti religioznych ob”edinenij v stranach SNG i Baltii. Sbornik pravovych aktov*, Moskwa 2002, s. 126-142.

²⁷ Ibidem.

su dialogu międzykonfesyjnego, wspieranie wzajemnej tolerancji i szacunku w stosunkach organów państwa z przedstawicielami szeregu różnych wyznań, analiza zagranicznych doświadczeń w zakresie relacji państwa z organizacjami religijnymi, a także podtrzymywanie stosunków z odpowiednimi organami poza granicami Rosji.

W sierpniu 1995 r. prezydent Jelcyn zatwierdził pierwszy skład Rady, w której znaleźli się przedstawiciele 13 organizacji religijnych – sygnatariuszy „Porozumienia o zgodzie społecznej”: RKP, Duchowy Zarząd Buddystów FR (ob. Tradycyjna Buddyjska Sangha FR), Administratura Katolików Obrządku Łacińskiego Części Azjatyckiej Rosji (ob. diecezje Kościoła Rzymskokatolickiego w Irkucku i Nowosybirsku), Administratura Katolików Obrządku Łacińskiego Części Europejskiej Rosji (ob. diecezje Kościoła Rzymskokatolickiego w Moskwie i Saratowie), Duchowy Zarząd Muzułmanów Części Europejskiej Rosji, Duchowy Zarząd Muzułmanów Rosji i Państw Europejskich WNP, Metropolia Ruskiego Prawosławnego Kościoła Staroobrzędowego, Rosyjska Rada Staroprawosławnego Kościoła Pomorskiego, Związek Kościołów Ewangelicznych Chrześcijan–Baptystów Rosji, Związek Chrześcijan Wiary Ewangelicznej (Zielonoświątkowców) FR, Rosyjski Związek Kościołów Adwentystów Dnia Siódmego, Kongres Żydowskich Gmin i Organizacji Religijnych Rosji, Kościół Ewangelicko-Luterański w Rosji. Tylko dwóch członków Rady – przedstawiciel prezydenta i naczelnik Wydziału ds. Współpracy z Organizacjami Religijnymi Administracji Prezydenta FR – miało reprezentować w tym organie konsultacyjnym interesy państwa rosyjskiego. Przewidywano, że obradom Rady będą przewodniczyć na zmianę przedstawiciele wszystkich biorących udział w jej pracach stron, ale gremium w 1995 r. nie spotkało się.

W marcu 1996 r. prezydent Jelcyn zwiększył skład Rady do 33 osób, w tym do 9 przedstawicieli federalnych ministerstw i urzędów, przywódców podmiotów FR (Republika Kałmucja, Republika Baszkorostan, obwód nowogrodzki). Pół roku później, w październiku 1996 r. prezydent swoim rozporządzeniem jeszcze raz zwiększył przedstawicielstwo w Radzie federalnej władzy ustawodawczej i wykonawczej.

Rada spotkała się na pierwszym spotkaniu w kwietniu 1996 r. i w tym też roku zorganizowano jeszcze dwa zebrania. Rozpatrywano na nich kwestie praktyki ustawodawczej w zakresie relacji państwa z Kościołami, udoskonalenia przepisów polityki podatkowej w stosunku do organizacji religijnych, a także niektóre problemy prawnego zabezpieczenia wolności religijnej w FR²⁸.

²⁸ G. A. Michajlov, *Sovet po vzaimodejstviju s religioznymi ob'edinenijami pri Prezidente Rossijskoj Federacii*, [w:] *Slovar' religii narodov sovremennoj Rossii*, op. cit., s. 476-478.

4. 2. Komisja ds. Zjednoczeń Religijnych przy Rządzie Federacji Rosyjskiej

Powołana została do życia postanowieniem Rządu FR z 5 V 1994 r., a postanowieniem z 9 VII 1994 r. zatwierdzono jej statut i skład. W jej pracach biorą udział przede wszystkim przedstawiciele zainteresowanych ministerstw i urzędów federalnych, w tym Ministerstwa Kultury, Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Ministerstwa Finansów, Ministerstwa Narodowości, Ministerstwa Sprawiedliwości, Państwowego Komitetu Majątkowego, a także przedstawiciele Dumy Państwowej, Administracji Prezydenckiej, Merostwa Moskwy oraz czołowych instytucji naukowych stolicy. Komisja współpracuje ściśle z organizacjami religijnymi, a ich przedstawiciele aktywnie uczestniczą w przygotowywaniu problemów do rozpatrywania na posiedzeniach komisji, uczestniczą w jej pracach i wymianie opinii.

Komisja została stworzona w celu rozpatrywania problemów, które powstały w sferze stosunków państwa z Kościołami, w tym przede wszystkim chodzi o przekazywanie im budowli kultowych i majątku ruchomego, który znajduje się w zarządzie organów federalnych. Do podstawowych zadań Komisji należy rozpatrywanie przedłożonych pod jej obrady problemów, zabezpieczenie działalności informacyjnej i analitycznej rządu w zakresie wzajemnych stosunków państwa i Kościoła, a także wspieranie wzajemnych kontaktów rządu z Kościołami.

Komisja nie jest organem samodzielnym i dlatego wypracowane przez nią rozwiązania mają charakter wyłącznie rekomendacyjny, a nie obligatoryjny. Komisja nie posiada podporządkowanych jej struktur w podmiotach FR, a jej funkcje koordynacyjno-metodyczne rozciągają się jedynie na federalne organy władzy wykonawczej. Komisja nie ingeruje w wewnętrzne sprawy organizacji religijnych²⁹.

4. 3. Komitet ds. Zjednoczeń Społecznych i Organizacji Religijnych Zgromadzenia Federalnego FR

Utworzony po raz pierwszy w składzie Dumy Państwowej wybranej 12 XII 1993 r. Komitet zajmował się problemami stworzenia bazy prawnej stosunków państwa z Kościołami, rozpatrywał propozycje projektów aktów prawnych przedstawione przez organizacje religijne w zakresie interesujących ich kwestii. W lipcu 1995 r. Rząd FR wniósł do Dumy Państwowej projekt Ustawy Federalnej „O wniesieniu zmian i uzupełnień do Ustawy RFSRR O wolności wyznań”. Na bazie rządowego projektu Komitet przystąpił do opracowania w zasadzie nowej propozycji ustawy, której nadano nazwę „O wolności

²⁹ Idem, *Komissija po voprosam religioznych ob"edinenij pri Pravitel'stve Rossijskoj Federacii*, [w:] *Slovar' religii narodov sovremennoj Rossii*, op. cit., s. 179-180

sumienia i o zjednoczeniach religijnych”. Komitet zakończył prace w grudniu 1995 r., po czym projekt został skierowany pod obrady Dumy Państwowej.

W celu rozstrzygnięcia sytuacji konfliktowych, które dość często pojawiały się przy okazji rejestracji statutów organizacji religijnych, a także w celu rozpatrywania problemów praktyki ustawodawczej, tak na poziomie federalnym, jak i w podmiotach FR, przy Komitecie powstała rada ekspercko-konsultacyjna, w skład której weszli przedstawiciele struktur państwowych, instytucji naukowych i organizacji religijnych.

W strukturze organizacyjnej Dumy Państwowej wybranej 17 XII 1995 r. Komitet został zachowany, a jego nowym przewodniczącym został komuniści W. Zorkalcew. Od razu po swoim ukonstytuowaniu w nowym składzie Komitet przystąpił do prac nad pozostawionym przez parlament poprzedniej kadencji projektem ustawy „O wolności sumienia i o zjednoczeniach religijnych”. W lipcu 1996 r. posłowie przyjęli ustawę w pierwszym czytaniu. Następnie wniesiono do niej kilkaset poprawek i uwag ze strony podmiotów FR. Prace nad ich rozpatrzeniem zakończono na wiosnę 1997 r., a ustawę przyjęto ostatecznie 19 IX 1997 r.³⁰

5. Stosunki państwa z Kościołami (zjednoczeniami religijnymi) w wybranych kwestiach

5. 1. Religia a oświata

W systemie oświatowym współczesnej Rosji przenikają się dwa podejścia do problemu obecności religii w procesie nauczania, które są odzwierciedlone w funkcjonowaniu publicznych szkół komunalnych i szkół niepaństwowych (religijnych). Podstawy prawne obu podejść zostały zapisane w szeregu aktów rangi ustawowej i rozporządzeń okresu postradzieckiego, w tym w Ustawie „O wolności sumienia i o zjednoczeniach religijnych” z 26 IX 1997 r. (rozdział 2, art. 4 i 5), Ustawie „O oświacie” z 10 VI 1992 r. (art. 1, 2, 12 i 14), a także w odpowiednich artykułach Konstytucji Federacji Rosyjskiej i innych dokumentach. Zgodnie z tymi aktami prawnymi edukacja w publicznych szkołach komunalnych ma charakter świecki, co przejawia się w przestrzeganiu zaadaptowanych do rosyjskich warunków zasad wypracowanych w szkolnictwie publicznym państw świeckich, w tym w nieingerowaniu Kościołów w system edukacji narodowej, niedopuszczalności nauczania religii i wychowania religijnego w szkołach publicznych, a także niedopuszczalności propagowania w tych szkołach antagonizmu wobec religii.

³⁰ Idem, *Komitet po delam obschestvennyh ob'edinenij i religioznych organizacij Gosudarstvennoj Dumy Federal'nogo Sobranija Rossijskoj Federacii*, [w:] *Slovar' religii narodov sovremennoj Rossii*, op. cit., s. 180-181.

Rosyjski system edukacji publicznej zorientowany jest na pluralizm, a uczniowie mają prawo do wyboru własnego światopoglądu. Świecki charakter edukacji nie wyklucza możliwości nauczania religii w instytucjach oświatowych i wychowawczych poza ramami programu oświatowego, ponieważ bez dostatecznego poznania i zrozumienia religii przez młode pokolenie nie jest możliwe poznanie i zrozumienie związanych z nią komponentów kultury narodów Rosji, w tym zasad moralnych, filozofii, literatury i sztuki. Nauczanie religii w szkolnictwie publicznym powinno w obiektywny sposób informować o tym lub innym wyznaniu, w tym o jego historii i stanie obecnym, a nie stawiać sobie za cel formowanie u młodzieży przekonań religijnych. Edukacja religioznawcza uważana jest za element wykształcenia humanistycznego, realizowana jest w aspekcie kulturoznawczym i chociaż nie należy do obowiązujących standardów kształcenia, to religia nauczana jest w kontekście szeregu przedmiotów ogólnokształcących i specjalistycznych. W szkołach średnich i zawodowych kształcenie religioznawcze realizowane jest w ramach zajęć fakultatywnych z „historii religii”, „religii narodów świata”, „religii i kultury”, a w szkołach wyższych – „historii religii”, „podstaw religioznawstwa” i innych przedmiotów. Uczniowie i studenci mają okazję zapoznać się z podstawowymi zasadami religijnymi chrześcijaństwa, islamu, buddyzmu, konfucjanizmu, taoizmu i wielu innych wyznań, w tym również z mitologią, symboliką, kultem, świętymi księgami, normami moralnymi, a także z historią i geografiami ich rozmieszczenia w kraju i na świecie³¹.

W 2002 r. Ministerstwo Oświaty wydało okólnik, w którym polecało wprowadzenie w całym kraju do programów kształcenia przedmiotu „kultura prawosławna”. Na jego przeprowadzenie przewidziano ponad 550 godzin lekcyjnych, czyli więcej niż trwa cały kurs historii Rosji i historii powszechnej, natomiast jako dydaktyków prowadzących zajęcia rekomendowano księży prawosławnych³².

System publicznej i świeckiej oświaty funkcjonuje w Rosji stosunkowo niedługo. W okresie przedrewolucyjnym religia (prawosławie) stanowiła część systemu państwowego, a system edukacji był podporządkowany RKP. W ścisłym tego słowa znaczeniu nie można uznać za świecki również systemu kształcenia po 1917 r., pomimo że w formie dekretu ogłoszono zasady wolności sumienia i rozdziału szkoły od Kościoła. W praktyce zasadę świeckości rozumiano jako propagowanie ateizmu. System kształcenia był zorientowany na wychowanie młodych pokoleń w duchu krytycznego stosunku do religii. Te doświadczenia sprawiają, że zasada rozdziału świeckiego i religijnego kształcenia realizowana jest z wieloma trudnościami, szczególnie w zakresie prawa, administracji i programów nauczania.

³¹ I. A. Galickaja, *Obrazowanije i religija*, [w:] *Slovar' religii narodov sovremennoj Rossii*, *op. cit.*, s. 312-313.

³² A. Wawrzycka, *op. cit.*

Jak pokazują przeprowadzone na początku obecnej dekady badania socjologiczne, większość obywateli Federacji Rosyjskiej zalicza siebie do grona wierzących, z czego 75% do prawosławnych, 18% do muzułmanów, a do wyznawców innych religii – 7%. Prawo do wolności sumienia i wyznania dzieci i dorośli mogą realizować również poprzez system oświaty niepublicznej: w duchownych zakładach oświatowych (akademiach teologicznych), przygotowujących kadry religijne, w szkołach dla świeckich przy zjednoczeniach religijnych, a także fakultatywnie w jakichkolwiek pozaszkolnych instytucjach naukowych i organizacjach, które są prowadzone przez zjednoczenia religijne o zarejestrowanych statutach. W 2004 r. organy władzy państwowej posiadały informacje o 157 zarejestrowanych szkołach wyznaniowych, z czego 68 prowadziły organizacje muzułmańskie, 49 – RKP, po 6 – prezbiterianie i zielonoświątkowcy, a pozostałe wyznania łącznie miały 28 takich podmiotów³³.

W skład systemu szkolnictwa prawosławnego wchodzi szkoły, które nawiązują do historycznego podziału na licea realne i klasyczne, w tym szkoły kościelno-parafialne i humanistyczne licea kościelne. Ich cechą wspólną jest oparcie programów wychowawczych na wartościach chrześcijańskich, miłości do Boga, a także wprowadzenie do kształcenia wiedzy teologicznej. Wyższe kadry RKP kształci w akademiach i seminariach duchownych w całym kraju, natomiast w Moskwie działalność prowadzi Instytut Teologiczny i Uniwersytet Prawosławny św. Jana.

5. 2. Religia a armia

Kontakty armii z organizacjami religijnymi stanowią specyficzny element stosunków państwa z Kościołami i związkami wyznaniowymi. Głębokie przemiany, które w przeciągu ostatnich lat zachodziły i ciągle zachodzą w rosyjskim państwie i polityce z jednej strony, a z drugiej strony – w religijnej sferze życia społecznego, nie mogły pozostać bez wpływu na wzajemne stosunki tych obu instytucji. Od upadku komunizmu zanotowano ogromny wzrost wierzących wśród wszystkich kategorii żołnierzy. Żołnierze coraz częściej biorą udział w nabożeństwach. Zgodnie z danymi statystycznymi Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej z 1996 r., liczba żołnierzy, którzy uznają się za wierzących wynosiła 33% badanych, przy czym liczba osób głęboko wierzących nie przekraczała 8%. W porównaniu do badań z 1991 r. oznacza to wzrost o osiem punktów procentowych. Struktura wyznaniowa żołnierzy w 1996 r. przedstawiała się następująco: 79% prawosławnych, ok. 9% muzułmanów, ok. 2,5% buddystów, ok. 0,5% katolików. Resztę stanowili wyznawcy innych religii³⁴.

³³ <http://www.interfax-religion.ru> (15 I 2007).

³⁴ J. G. Noskov, *Armija i religija*, [w:] *Slovar' religii narodov sovremennoj Rossii*, op. cit., s. 17-18.

Lista organizacji religijnych, z którymi armia rozwija wzajemne stosunki, a także stopień zaangażowania obu stron w te stosunki, jest determinowana przede wszystkim przez czynniki historyczne i kulturowe społeczeństwa rosyjskiego. Jest ona otwarta na wszystkie zjednoczenia religijne, ale w praktyce takie umowy posiadają tylko te największe. Najwcześniej, bo już w marcu 1994 r., podpisano pierwsze porozumienie o współpracy między szefem resortu obrony a RKP. W jej wyniku, w wojsku dozwolone stało się odprawianie liturgii, duchownym zezwolono na objęcie opieką duszpasterską żołnierzy podczas działań wojennych, a samym żołnierzom umożliwiono branie udziału w organizowanych przez księży otwartych kursach w zakresie historii Kościoła i teologii prawosławnej. Kadry prawosławnych duszpasterzy dla armii są od 1992 r. przygotowywane w Prawosławnym Instytucie Teologicznym, przy którym w 1995 r. powstał specjalistyczny Ośrodek Przygotowania Kapelanów Wojskowych. Ważnym etapem we wzajemnych stosunkach między siłami zbrojnymi a RKP była Ogólnorosyjska Konferencja „Prawosławie i Armia Rosyjska”, która odbyła się w dniach 25-27 X 1994 r. w Moskwie. W ślad za Ministerstwem Obrony umowy o współpracy z RKP podpisały również inne resorty siłowe. W latach 1995-1996 takie porozumienia Kościół podpisał z Ministerstwem Obrony Cywilnej, Sytuacji Nadzwyczajnych i Likwidacji Skutków Klęsk Żywiolowych (4 IV 1995 r.), Federalną Agencją Łączności Rządowej i Informacji przy Prezydencie Federacji Rosyjskiej (10 V 1995 r.), Federalną Służbą Graniczną (16 III 1996 r.), Ministerstwem Spraw Wewnętrznych (30 VIII 1996 r.). Na poziomie okręgów wojskowych i oddzielnych formacji zbrojnych Ministerstwo Obrony posiada umowy o współpracy z muzułmańskimi i buddyjskimi organizacjami religijnymi³⁵.

W ramach armii zostały powołane specjalne stanowiska oficerów odpowiedzialnych za kontakty z organizacjami religijnymi. Również Kościoły zaczęły powoływać w swoich strukturach organizacyjnych odpowiedzialne za te kontakty komórki. Postanowieniem Świętego Synodu RKP z 16 VII 1995 r., przy Patriarchacie Moskiewskim zorganizowano Wydział ds. Współpracy z Siłami Zbrojnymi i Instytucjami Ochrony Prawnej. Również Rosyjski Staroobrzędowy Kościół Prawosławny oraz Duchowy Zarząd Muzułmanów Europejskiej Części Rosji do kontaktów ze strukturami armii powołały specjalnych pełnomocników.

Baza prawna, na której opierają się stosunki armii z organizacjami religijnymi, wciąż jest jeszcze niewielka. Oprócz międzynarodowych i krajowych aktów prawnych, które regulują problematykę wolności sumienia i wyznania, funkcjonuje tylko jeden przepis szczegółowy dotyczący tej kwestii w siłach zbrojnych. Chodzi o art. 8 „Wolność sumienia i wyznania” Ustawy „O statusie żołnierzy”, która weszła w życie 1 I 1993 r. Poza tym art. 59.3 Konstytucji oraz art. 1.2 Ustawy „O obowiązku wojskowym i służbie wojskowej” okre-

³⁵ Ibidem, s. 18-19.

śląją prawo obywateli do zamiany służby wojskowej na alternatywną służbę cywilną, ale do tej pory nie uchwalono aktu prawnego, który precyzowałby strukturę i mechanizm tej służby. Tworzy to złożoną prawnie sytuację, kiedy obywatele osiągający wiek poborowy odmawiają służby w formacjach wojskowych, ale wyrażają gotowość wypełniania swoich obowiązków obywatelskich przed państwem i społeczeństwem poprzez system służby alternatywnej.

Formy współpracy armii z organizacjami religijnymi stopniowo się rozszerzają. Obejmują one prowadzenie wspólnych konferencji i seminariów, na których dyskutuje się nad rozwojem stosunków sił zbrojnych z Kościołami, uczestnictwo studentów i słuchaczy wyższych szkół wojskowych w kursach religioznawstwa, uczestnictwo duchowieństwa na prośbę żołnierzy w uroczystościach wojskowych, pomoc żołnierzy w odbudowie zdewastowanych i zrujnowanych świątyń i inne. Wierzący żołnierze w dni wolne od służby mogą uczestniczyć w nabożeństwach i studiować w wyższych szkołach wyznaniowych. Z kolei młodzi ludzie, którzy postanowili poświęcić się kapłaństwu, przechodzą służbę wojskową w formie zastępczej.

Wzrost nastrojów religijnych znalazł swoje odzwierciedlenie w zakładaniu przez wierzących żołnierzy własnych organizacji społecznych (ruchów, bractw). Celami takich organizacji są bardzo często kursy nauki Biblii lub historii danego Kościoła, prowadzone przez organizacje religijne dla wierzących żołnierzy. W tym celu powstało m.in. prawosławne bractwo żołnierzy przy Instytucie Teologicznym Św. Tichona. Proces powstawania wśród wierzących żołnierzy stowarzyszeń religijnych aktywnie wspierają przedstawiciele niektórych międzynarodowych wojskowych organizacji religijnych. W 1999 r. zarejestrowano rosyjski oddział Światowego Towarzystwa Wojskowych Związków Chrześcijańskich³⁶.

6. Miejsce religii w polityce

6. 1. Prawosławie a polityka

Poczynając już od spotkania M. Gorbaczowa z przedstawicielami hierarchii kościelnej RKP z 30 IV 1988 r., Kościół ten pozostaje jedną z najbardziej wpływowych sił społecznych i politycznych we współczesnej Rosji. Od początku duchowieństwo prawosławne wzięło aktywny udział w przygotowaniu Ustawy ZSRR „O wolności sumienia i organizacjach religijnych”, a także Ustawy RFSRR „O wolności wyznań”. Hierarchia otrzymała dostęp do środków masowej informacji, w tym również mediów elektronicznych. Przedstawiciele RKP brali udział w szeregu imprez społecznych i państwowych. Społeczeństwo rosyjskie otrzymało możliwość lepszego zapoznania się z po-

³⁶ Ibidem, s. 19-20.

głędami i stanowiskiem w kwestiach społeczno-politycznych RKP. Wkrótce po uroczystościach milenium Chrztu Rusi zdecydowano się przedsięwziąć próby utworzenia szeregu struktur politycznych o ideologii chrześcijańskiej, w tym partii chadeckich, a przede wszystkim Chrześcijańsko-Demokratycznego Związku Rosji (zał. 1989 r.), Rosyjskiego Ruchu Chrześcijańsko-Demokratycznego (zał. 1990 r.), Rosyjskiego Związku Chrześcijańsko-Demokratycznego (zał. 1992 r.) czy też Rosyjskiej Partii Chrześcijańsko-Demokratycznej (zał. 1991 r.). Wśród nich pewne znaczenie w rosyjskim systemie partyjnym na początku lat 90. XX w. odgrywał Rosyjski Ruch Chrześcijańsko-Demokratyczny, który pod przywództwem A. Czujewa brał udział w koalicji „Demokratyczna Rosja”. Poza tym, również inne partie polityczne, jak m.in. Demokratyczny Wybór Rosji J. Gajdara, w swoich programach podkreślały pozytywny stosunek do religii i zapewniały o chęci współpracy z Kościołami i zjednoczeniami religijnymi³⁷.

W 1996 r. powstał Ogólnorosyjski Związek Chrześcijański, jako „ruch społeczny, który za swój cel uznaje zjednoczenie obywateli Rosji uważających, że zasady chrześcijańskie powinny stać się funkcjonującym elementem życia społecznego państwa”. W przyjętej na zjeździe założycielskim deklaracji została ogłoszona idea jedności chrześcijan różnych wyznań, posiadających różne poglądy polityczne. Związek określił się jako organizacja świecka, niezależna od RKP, ale jednocześnie uznająca prawosławie za integralny komponent duchowości i kultury narodu rosyjskiego, otwarta na ludzi o innych niż chrześcijańskie przekonaniach, a także na niewierzących, którzy uznają w życiu zasady chrześcijańskie³⁸.

W 1999 r. na rosyjskiej scenie politycznej, przy aktywnym współudziale hierarchów RKP, pojawiła się Rosyjska Partia Prawosławna. Ponieważ rosyjskie prawo zabrania działalności partiom politycznym, które zostały utworzone dla ochrony interesów zawodowych, rasowych, narodowych albo religijnych, to na jednym ze zjazdów w 2002 r. Patriarchat Moskiewski oświadczył, że Rosyjska Partia Prawosławna nie ma żadnych związków z RKP. Partia ta aktywnie działa z Rosyjską Partią Chrześcijańsko-Demokratyczną, przekształconą w 1998 r. we Wszechrosyjską Partię Wielkomocarstwową, a także z Partią Narodową i Sojuszem Obywateli Prawosławnych, z którymi to w 2002 r. współorganizowała wystąpienia uliczne, m.in. przeciwko działalności Kościoła Rzymskokatolickiego, poparcia dla idei wprowadzenia lekcji

³⁷ Por.: W. Marciniak, *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków 2004, s. 263-268; A. Stępień, *Wpływ religii na kształtowanie się nowej tożsamości Rosjan*, [w:] *Nowa tożsamość Niemiec i Rosji w stosunkach międzynarodowych*, pod red. S. Bielenia i W. M. Góralskiego, Warszawa 1999, s. 182-183.

³⁸ J. E. Grigor'eva, *Vserossijskij christianskij sojuz (VChS)*, [w:] *Slovar' religii narodov sovremennoj Rossii*, op. cit., s. 67.

religii prawosławnej do szkół czy decyzji o niewpuszczeniu do Rosji Dalajlamy³⁹.

W 1989 r. patriarcha Moskwy i Wszechrusi Pimen, metropolita Leningradzki i Nowogrodzki Aleksy (obecny patriarcha), metropolita Wołokołamski i Jurijewski Pitrim, a także protoprezbiter z Mołdawii P. Buburuz zostali wybrani na posłów do Rady Najwyższej ZSRR, a ponad trzystu kapłanów weszło w skład rad niższych szczebli⁴⁰. Po śmierci Pimena w 1990 r. jego miejsce w Radzie Najwyższej zajął metropolita Mińska i Białorusi Filaret. Wybór w 1990 r. na patriarchę metropolity Leningradzkiego i Nowogrodzkiego Aleksego (Rydygiera) zbiegł się w czasie ze wzrostem znaczenia RKP w życiu publicznym kraju. Kościół, zgodnie z danymi ankiet socjologicznych, otrzymał najwyższą w kraju pozycję w rankingu zaufania, wyższą niż rząd i parlament. Szereg sił politycznych zaczęło w tym czasie przywiązywać szczególną uwagę do kontaktów z RKP. Podczas wyborów parlamentarnych w już niepodległej Rosji czterech duchownych prawosławnych zostało wybranych posłami: arcybiskup Jarosławia i Rostowa Platon, protoprezbiterzy A. Złobin i W. Połosin, a także ksiądz G. Jakunin. Protoprezbiter W. Połosin wkrótce został przewodniczącym parlamentarnego Komitetu ds. Wolności Sumienia, Wyznań, Miłosierdzia i Działalności Dobroczynej. Dziesiątki duchownych zostało wybranych na posłów do terenowych organów władzy przedstawicielskiej. W 1997 r. Sobór RKP ostatecznie zdecydował o niedopuszczalności uczestnictwa duchownych w działalności organizacji politycznych. Duchowni, którzy nie chcieli zrezygnować z uczestnictwa w życiu politycznym zostali wykluczeni ze stanu duchownego, czego przykładem jest wspomniany wcześniej G. Jakunin, obecnie protoprezbiter Ukraińskiego Kościoła Prawosławnego Patriarchatu Kijowskiego w Rosji.

Wraz z upadkiem ideologii komunistycznej i ZSRR pojawiły się w RKP tendencje odśrodkowe. Na Białorusi i Ukrainie część parafii oddzieliła się od Patriarchatu Moskiewskiego, w Mołdawii część przeszła pod jurysdykcję Rumuńskiego Kościoła Prawosławnego, a w Estonii powołano do życia Kościół autonomiczny, który przyjął zwierzchnictwo konstantynopolińskiego Patriarchatu Ekumenicznego. Również w samej Rosji, głównie na tle dyskusji na temat korupcji w RKP, współpracy części hierarchii i duchowieństwa z władzą radziecką, w tym przeproszenia za ich związki z KGB (m.in. patriarchy Aleksego II), a także radykalnego odnowienia składu Świętego Synodu, doszło do secesji kilkudziesięciu parafii i spadku liczby wiernych Patriarchatu

³⁹ A. Wawrzycka, *Notatka informacyjna dotycząca stosunków państwo – Cerkiew w Federacji Rosyjskiej*, luty 2003 r., <http://www.osw.waw.pl> (15 I 2007).

⁴⁰ *Współczesna Rosja. Leksykon. Polityka, organizacje, społeczeństwo*, pod red. A. Stępień, Łódź 1999, s. 167.

Moskiewskiego. W 1990 r. przeciwnicy „sergiaństwa”⁴¹ w RKP utworzyli niezależny Rosyjski Wolny Kościół Prawosławny⁴².

Do 2000 r. RKP nie posiadał wypracowanej doktryny społecznej na wzór podobnych dokumentów watykańskich, ale stanowisko Kościoła w zakresie problemów społecznych było dostatecznie sformułowane w latach 90. XX w., choćby w wystąpieniach patriarchy Aleksego, postanowieniach Świętego Synodu, ustaleniach Soborów Arcybiskupich (1992, 1994, 1997). Kościół wyraźnie akcentował w tym czasie dążenie do duchowego odrodzenia Rosjan, podkreślał potrzebę skupienia się na sprawach związanych z zachowaniem pokoju społecznego, rozwiązywaniu kwestii socjalnych, wyrażał troskę o moralne oblicze obywateli, rozwój tradycji kulturowych, rozwiązywanie problemów narodowościowych na drodze pokoju i dialogu, m.in. z innymi religiami i konfesjami, w tym dobrej współpracy z islamem⁴³.

W celu opracowania ogólnej koncepcji RKP, w zakresie stosunków państwa z Kościołem i współczesnych problemów społecznych, na Soborze Arcybiskupim w 1994 r. powstała specjalna grupa, na czele której stanął metropolita Smoleńska i Kaliningradu Cyryl. Taki dokument był ostatecznie opracowany i przyjęty pod nazwą „Podstawy koncepcji społecznej RKP” na Soborze Arcybiskupim RKP, który odbył się w Moskwie 13-16 VIII 2000 r.⁴⁴.

Wypracowaną przez RKP koncepcję stosunków państwa z Kościołem można sprowadzić do zbioru następujących podstawowych zasad stosowanych w relacjach codziennych: 1) RKP dystansuje się od każdego ustroju państwowego, nie wiąże siebie z tą lub inną formą struktury państwowej lub społecznej, która w swojej doktrynie społeczno-politycznej lub działaniu przeciwstawia się Kościołowi. RKP znajduje się ponad podziałami na lewicę i prawicę, co umożliwia mu prowadzenie współpracy z wybranymi ruchami społecznymi; 2) Kościół powinien być oddzielony od państwa, nie może i nie powinien ingerować w politykę państwową. Kościół nie powinien być kościołem państwowym; 3) Uznaje się zasadę równości zjednoczeń religijnych wobec prawa, z tym że RKP uważa, że zasada równości nie oznacza równoznaczności zjednoczeń religijnych. Nie powinno się stawiać RKP na jednym poziomie z jakimkolwiek egzotycznym kultem; 4) Niezależny od państwa sta-

⁴¹ Pojęcie „sergiaństwa” pochodzi od imienia metropolity moskiewskiego i późniejszego patriarchy Sergiusza Stragorodskiego, który w 1927 r. wydał deklarację o lojalność RKP wobec rządu komunistycznego. Wydana ze szlachetnych pobudek i traktowana przez samego Sergiusza jako mniejsze zło deklaracja wywołała poruszenie w niektórych kręgach kościelnych oraz wyodrębnienie się z RKP Rosyjskiego Zagranicznego Kościoła Prawosławnego oraz Prawdziwego Kościoła Prawosławnego.

⁴² J. Jarco, *Religijność a polityka w Rosji*, [w:] *Religie i kościoły w społeczeństwach postkomunistycznych*, pod red. I Borowik i A. Szyjewskego, Kraków 1993, s. 64.

⁴³ A. Stępień, *Wpływ religii na kształtowanie się nowej tożsamości Rosjan*, *op. cit.*, s. 186

⁴⁴ E. G. Filimonov, *Russkaja Pravoslavnaja cerkov' i polityka*, [w:] *Slovar' religii narodov sovremennoj Rossii*, *op. cit.*, s. 439-440.

tus daje RKP możliwość oceniania z pozycji duchowości i moralności wszystkich wydarzeń, które mają miejsce w Rosji. Kościół powinien mieć niezależną opinię we wszystkich kwestiach. Kościół powinien mieć wolność mówienia państwu prawdy, również wówczas, gdy ta prawda jest dla państwa gorzka; 5) Duchowni powinni powstrzymać się od uczestnictwa w wyborach w charakterze kandydatów na posłów, a także od członkostwa w partiach politycznych, ruchach, związkach, blokach i innych organizacjach prowadzących walkę przedwyborczą. Nie odnosi się to do wierzących osób świeckich, które mogą podejmować uczestnictwo w organizacjach politycznych. Duchowni, w tym również hierarchia duchowna, mogą uczestniczyć tylko w oddzielnych przedsięwzięciach organizacji religijnych, a także współpracować z nimi w kwestiach pożytecznych dla Kościoła i społeczeństwa; 6) Rozdział Kościoła od państwa nie oznacza jego rozdziału od społeczeństwa i jego problemów. RKP bierze udział w korzystnej dla obu stron i wolnej współpracy z instytucjami, centralnymi i terenowymi organami władzy, bez ingerencji którejkolwiek ze stron w wewnętrzne sprawy drugiej, pod warunkiem, że taka współpraca nie nosi znamion poparcia politycznego. W tym sensie RKP jest otwarty na współpracę w zakresie oświaty, nauki i kultury, przywracania pokoju i zgody narodowej, ochrony i odbudowy zabytków historycznych, troski o moralność społeczną; 7) W sytuacji, w której znaczna część ludności Rosji cierpi z powodu głodu, ubóstwa, braku opieki socjalnej, RKP widzi swoją misję społeczną, w tym, aby stać po stronie biednych i pokrzywdzonych, a swój obowiązek widzi w występowaniu w charakterze obrońcy zwykłych ludzi przed nieszczęściami ziemskiego świata⁴⁵.

Pozycja RKP zmierzająca do budowy zgody narodowej była widoczna szczególnie podczas wydarzeń z sierpnia 1991 r., września i października 1993 r., w konfliktach w Mołdawii, między Północną Osetią a Inguszetią, między Gruzją a Południową Osetią, między Gruzją a Abchazją, w Tadżykistanie i w Czeczenii.

6. 2. Islam a polityka

W życiu społecznym i politycznym współczesnej Rosji również islam odgrywa znaczącą rolę. W czasach „pierestrojki” zanotowano w kraju ogromny wzrost samoświadomości narodów i związany z tym proces odrodzenia religijnego w regionach tradycyjnie islamskich. Doprowadziło to do pojawienia się szeregu partii muzułmańskich i ruchów społeczno-politycznych. Najbardziej wyrazistymi na gruncie religijnym okazały się powstałe w 1990 r. Tatarska Partia Niezależności Narodowej „Ittifak” (Tatarstan) i Islamska Partia Demokratyczna (Dagestan). Celem pierwszej z nich była niezależność Tatarstanu, drugiej zaś – łagodzenie konfliktów czeczeńsko-dagestańskich,

⁴⁵ *Osnovy social'noj koncepcii Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi*, Moskwa 2000, s. 38-157.

a także innych konfliktów w tej najbardziej zróżnicowanej pod względem narodowościowym republice autonomicznej na Kaukazie⁴⁶. Na poziomie federalnym równie głośno było o Islamskiej Partii Odrodzenia (IPO), która została założona w 1990 r. w Astrachaniu, a także o ogólnorosyjskich ruchach społeczno-politycznych: Związek Muzułmanów Rosji (zał. 1995 r.), „Nur” (zał. 1995 r.), Muzułmanie Rosji (zał. 1996 r.). IPO była pierwszą z grupy partii o podobnym charakterze w republikach byłego Związku Radzieckiego, ale w Rosji nie znalazła ona solidnej bazy społecznej. Jedną z głównych przyczyn takiego stanu rzeczy było propagowanie przez liderów formacji idei powstania państwa islamskiego z wykorzystaniem doświadczeń irańskich w tej materii. Uczestnictwo wydzielonej z IPO Islamskiej Partii Odrodzenia Tadżykistanu w rozlewie krwi i walce o władzę w republice sprzyjało dalszemu spadkowi poparcia dla partii wśród społeczności muzułmańskiej w Rosji, aż do jej całkowitego zaniku⁴⁷.

Uczestnicy wspomnianych ogólnorosyjskich ruchów muzułmańskich sprzeciwiają się stanowczo radykalizmowi, który reprezentowali liderzy IPO i ich filii w regionie. Organizacje te deklarują w swoich dokumentach programowych wszechstronne wsparcie dla działań zmierzających do wyjścia kraju z kryzysu i odrodzenia Rosji jako wielkiego mocarstwa, zauważają potrzebę rekonstrukcji życia narodowego narodów muzułmańskich i innych mniejszości narodowych w całej jego różnorodności, a także konieczność ochrony i rozwoju ich kultur narodowych, języków i tradycji. Wszystkie trzy ruchy opowiadają się za historyczną złożonością i państwową jednością Federacji Rosyjskiej, za jej rozwojem w charakterze państwa świeckiego, państwa prawa, w którym powinny być zabezpieczone równe prawa wszystkich narodów, równość wszystkich religii i zjednoczeń religijnych wobec prawa, za pokojowe uregulowanie konfliktów międzyetnicznych, problemów, które wynikły między centrum a podmiotami Federacji, sytuacji spornych między podmiotami Federacji Rosyjskiej.

Podtrzymywanie kierunku na społecznie zorientowaną ekonomikę, która opiera się na równoprawnym funkcjonowaniu wszystkich form własności (prywatnej, państwowej, komunalnej i spółdzielczej). Uczestnicy ruchów opowiadają się za istotną korektą rządowej polityki reform ekonomicznych, w tym przewyżczenie negatywnych skutków polegających na spadku poziomu życia większości ludności, za wzrostem poziomu produkcji i materialnego

⁴⁶ A. Stępień, *Religia a procesy transformacji we współczesnej Rosji*, [w:] *Przemiany i kontynuacje. Prof. dr. hab. Wiesławowi Mystkowi w darze*, pod red. E. Sajdak-Michnowskiej, Słupsk 1999, s. 143.

⁴⁷ A. A. Nurullaev, *Islam v Rossii*, [w:] *Słovar' religii narodov sovremennoj Rossii*, op. cit., s. 123-124.

dobrobytu każdej rodziny, a nie rozkładu krajowego potencjału produkcyjnego i naukowo-technicznego⁴⁸.

W dokumentach programowych muzułmańskich ruchów społeczno-politycznych poddano ostrej krytyce rosyjską politykę wewnętrzną, skierowaną na Zachód politykę zagraniczną, która zadała spory uszczerbek interesom państwa i osłabiła pozycję Rosji w świecie muzułmańskim. Ze skrajnym niezadowolaniem spotykają się działania polegające na rezygnacji ze współpracy gospodarczej z muzułmańskimi państwami Azji Centralnej i Azerbejdżanem na rzecz kontaktów handlowych z krajami „dalszej zagranicy”. Takie przeorientowanie zwiększa prawdopodobieństwo wstąpienia tych państw do innych organizacji współpracy międzynarodowej. Według wymienionych wcześniej muzułmańskich ruchów społeczno-politycznych kontakty z państwami WNP są dla Rosji priorytetowe i wyrażają one stanowczą opinię na temat rozwoju współpracy we wszystkich możliwych sferach życia, między kręgami politycznymi i gospodarczymi, między duchowieństwem, naukowcami, artystami, organizacjami wyznaniowymi z państw WNP, a także z krajów afrykańskich i azjatyckich, w których mieszkają wyznawcy islamu. W wystąpieniach muzułmańskich działaczy religijnych i polityków dostatecznie często rozbrzmiewa niezadowolenie, że organy państwowe Federacji Rosyjskiej nie zabezpieczają wprowadzenia w życie w pełnym wymiarze konstytucyjnych zasad równouprawnienia narodowości, świeckości państwa, rozdziału organizacji religijnych od państwa i ich równości przed prawem, a szczególnie na naruszenia praw muzułmanów i innych mniejszości wyznaniowych i narodowych. W celu zaakcentowania interesów muzułmanów w rosyjskiej polityce i prawie postuluje się utworzenie w parlamencie frakcji lub grupy muzułmańskiej, czy też szersze współdziałanie w ramach Ogólnorosyjskiej Rady Organizacji Muzułmańskich⁴⁹.

W niektórych regionach kraju działają politycy, którzy wysuwają hasła islamizacji odpowiednich republik i oddzielenia ich od Federacji Rosyjskiej, ale nie mają oni masowego poparcia. Również w Czeczeni, która w wyniku działań wojennych straciła ok. 10% swojej ludności, silne są nastroje w zachowaniu republiki w składzie Federacji Rosyjskiej i ustanowienie w niej państwa świeckiego⁵⁰.

Wszystkie trzy ruchy stanowczo opowiadają się za dobrymi stosunkami międzykonfesyjnymi, za współpracą wyznawców islamu, chrześcijaństwa, judaizmu i buddyzmu w szeregu sferach życia społecznego i w celach demonstracji, że taka współpraca, szczególnie w sferach dobroczynnej i humanitarnej jest możliwa.

⁴⁸ Idem, *Islamskie obschestvenno-politicheskie ob"edinennja v Rossii*, [w:] *Slovar' religii narodov sovremennoj Rossii*, op. cit., s. 132-133.

⁴⁹ Ibidem, s. 133.

⁵⁰ A. A. Nurullaev, *Islam v Rossii*, op. cit., s. 123-124.

Wspomniane ruchy muzułmańskie, a także funkcjonujące na terenie Rosji Duchowe Zarządy Muzułmanów zrobiły bardzo wiele, aby wydarzenia w Czeczeni nie przybrały charakteru wojny między narodami i religiami, aby nedorzeczne rozlewy krwi zostały zaprzestane. Muzułmańskie organizacje religijne, wspólnie z organizacjami religijnymi RKP, wniosły spory wkład w formowanie sprzyjającego klimatu społecznego, który przyczynił się do zażegnania ostrych waśni w związku z dążeniami do niezależności Tatarstanu. Jak wykazały badania socjologiczne, poziom tolerancji religijnej i etnicznej w Tatarstanie należy do najwyższych w całej Federacji Rosyjskiej i to pomimo jeszcze nie tak dawnych częstych konfliktów, do których dochodziło w republice pomiędzy prezydentem a muftim na tle zwrotu majątku kościelnego.

W odróżnieniu od IPO, której liderzy, z niektórymi wyjątkami, przeciwstawiają siebie, tak duchowym zarządom muzułmanów, jak i przywódcom zarejestrowanych gmin muzułmańskich, wspomniane ruchy zgodnie współpracują z oficjalnym duchowieństwem i instytucjami islamskimi, które lojalnie odnoszą się do państwa. Dlatego też nie dziwi szybki wzrost liczby ich zwolenników.

Doświadczenia w niezależnym funkcjonowaniu organizacji muzułmańskich po upadku komunizmu wskazują, że większa część społeczności muzułmańskiej identyfikuje się z poglądami centrystycznymi, natomiast popularności nie zdobył wśród nich radykalizm. Nie powiodły się również próby ściślejszej współpracy z Liberalno-Demokratyczną Partią Rosji, a zwolennicy takiej orientacji stracili jakikolwiek wpływ na przywództwo w ruchach muzułmańskich⁵¹.

Zakończenie

Stosunki państwa z Kościołami (zjednoczeniami religijnymi) we współczesnej Rosji są zjawiskiem ogromnie złożonym. W latach 90. XX w. nastąpiła ewolucja od zafascynowania ideami płynącymi z Zachodu, w tym wolnością religijną i kultami New Age (nowymi ruchami religijnymi), aż do ich odrzucenia i wsparcia społecznego dla koncepcji odbudowy wielkomocarstwowej Rosji. Ideologią postradzieckiej Rosji ma być prawosławie, częściej rozumiane nie jako zinstytucjonalizowana religia, ale jako system mentalny. Na przestrzeni stuleci prawosławie i islam stały się dominującymi systemami wyznaniowymi dzisiejszej Rosji i to właśnie tym religiom, obok buddyzmu i judaizmu, Ustawa „O wolności sumienia i o zjednoczeniach religijnych” z 1997 r. przyznała pierwszeństwo. W ostatnich latach państwo coraz wyraźniej wspiera prawosławie, wspiera finansowo inwestycje kościelne (m.in. odbudowa cerkwi pw. Chrystusa Zbawiciela), a RKP wspiera działania rzą-

⁵¹ Ibidem, s. 124.

du w polityce krajowej i zagranicznej. W 2001 r., w odpowiedzi na papieską pielgrzymkę na Ukrainę, patriarcha Aleksy II odwiedził Białoruś, a w 2004 r. podczas wydarzeń tzw. „pomarańczowej rewolucji” hierarchowie RKP jednoznacznie wsparli kandydata Partii Regionów na urząd prezydencki W. Janukowycza. Wszystkie te wydarzenia sprawiają, że ponownie w Rosji zwyciężyła idea ścisłych związków prawosławia z państwem, będąca kontynuacją przedrewolucyjnego cesaropapizmu, tyle że dostosowanego do czasów współczesnych.